

право. Можна припустити, що такий поштовх був даний після Хрещення Русі і пояснювався бажанням князів привезти до Київської Русі кращі надбання того часу. Княжі слуги із вимогою часу починають брати на себе функції розшукової діяльності.

Давньоруське право ґрунтувалося на приватному характері судового вирішення конфліктів із покладанням на потерпілого тягаря розшуку злочинця і доведення його провини. Можна тільки здогадуватися про методи розшуку і можливих інформаторів злочинців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Повесть врем'яних літ. Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслова, коментар В.В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. 558 с.
2. Калинюк Н.М. Тактика проведення очної ставки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2012. 233 с.
3. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина I: Підручник. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/r26.pdf>.
4. Яцик Т.П., Тесляр М.В. Генезис становлення та розвитку правоохоронних органів, що здійснюють досудове розслідування злочинів у сфері оподаткування. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 4–5 (8–9). С. 208–2014.
5. Алексеев Н.Н. Русский народ и государство: учебник. Москва : Аграф. 1998. 640 с.
6. Памятники русского права. Москва : Госюриздат, Вып. VIII. 1961. 667 с.
7. Исаев И.А. История государства и права России : учебник. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ. 1996. 544 с.
8. Руська правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Київ : Вид-во НАН України. 1935. 193 с.
9. Хамула П. Особливості становлення та розвитку правоохоронних органів на території України: історичний аспект. *Виче*. 2015. № 4. С. 28–31.
10. Костюков О.Д. Становлення та розвиток в Україні сфери охорони органів державної влади та посадових осіб. *Форум права*. 2011. № 4. С. 403–409.
11. Албул С.В., Андрусенко С.В., Мукоїда Р.В., Ноздрін Д.О. Основи оперативно-розшукової діяльності : навч. посібник. Одеса : ОДУВС. 2016. 270 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/r493.pdf>
12. Маркушин А.Г. Оперативно-розыскная деятельность : учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт. 2013. 399 с. URL: https://stud.com.ua/62146/pravo/operativno-rozshukova_diyalnist.

УДК 340.15:94 (477)«1918»

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/3>

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

CHARACTERISTICS OF THE LEGISLATION OF THE UKRAINIAN HETMANATE

Лісна І.С., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили

У лихолітті Української революції 1917–1921 років найбільш продуктивними для державотворення стали сім з половиною місяців гетьманства Павла Скоропадського.

За місяць до падіння гетьманства Скоропадський у черговій «Грамоті до Українського народу» від 22 жовтня 1918 року зробив певні підсумки законодавчої діяльності Української держави: було видано закони про громадянство, про Державний Сенат, про створення двох українських університетів, вироблено законопроект про створення Української Академії Наук і Мистецтв; видано закони про створення армії і флоту, поліпшення становища всіх працівників судового відомства, народних вчителів і духовенства, закон про порядок виборів у земські й міські установи, про створення державного земельного банку.

Уряд Скоропадського зумів досягти внутрішньої стабільності, збити хвилю погромів і бандитизму. Запорукою від вторгнення російських військ виступала німецько-австрійська армія.

Економічному поживленню сприяли відновлення приватної власності, повернення землі колишнім володарям (попри невдоволення та масовий спротив селян), підтримка вільного підприємництва й торгівлі, можливість для бізнесових кіл корегувати економічний курс держави й постачати товари за кордон союзникам.

Влада налагодила грошовий обіг, удосконалила фінансову систему, створила державний бюджет, відновила залізничний рух. Відродилося міське й земське самоуправління. Відкрилося кілька банків, засновувалися акціонерні компанії.

Щодо новацій у правотворенні та державотворенні досліджуваної доби, то правознавці наголошують, що Гетьман зробив спробу будувати Українську Державу силами всіх її громадян, незважаючи на їхнє соціальне та етнічне походження, а також констатують, що в конституційних актах Гетьманату знайшли своє закріплення такі фундаментальні правові положення, характерні для розвиненого, цивілізованого суспільства, як верховенство закону, його загальнообов'язковість, рівність усіх перед законом, та визначалася процедура прийняття законів і вступу їх у дію – ці, самоочевидні натепер, речі були значним досягненням у практиці державного будівництва в Україні після століть бездержавного існування.

Водночас багато аспектів проблеми залишаються малодослідженими і потребують подальшого вивчення та узагальнення.

Ключові слова: Гетьманат, Українська революція, законодавство, Українська держава, новий режим.

During tough times of Ukrainian revolution of 1917-1921, the most productive time for state building were seven and a half months of Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi.

A month before the fall of Hetmanate, Pavlo Skoropadskyi summarized a legislative process of Ukrainian state in his "Diploma to the Ukrainian people" dated October 22, 1918. For instanc, he mentioned, that laws about citizenship and State Senate were adopted; two Ukrainian universities were established. Moreover, a bill on the creation of the Ukrainian Academy of Sciences and Arts was drafted; laws on the creation of a army and navy were issued; improvements of the status of all representatives of the judicial department, state teachers and clergy were made; the laws on the procedure for elections to regional and city institutions as well as on the creation of a state land bank was issued;

Skoropadskyi's government was able to achieve inner stability as well as to stop riots and criminals. German-Austrian Army was present as a guarantee of security from the invasion of Russian troops. Economic growth was based on the renewal of private property rights, return of lands to former owners (despite the dissatisfaction and massive resistance of local people), support of free enterprise and trade, providing an ability for business to influence economic plans of the state and supply goods abroad to allies.

The government has established a cash flow, improved financial system, created state budget, renewed railways.

Municipal and regional self-government was revived. Several banks and joint stock companies were opened. In regards to innovation in law and state creation, jurists emphasize that Hetman tried to build Ukrainian state with the help of all its citizens, despite their social and ethnic origin. They also state that constitutional acts of Hetmanate consisted of such fundamental legal provisions as the rule of law and its general obligation, equality of all before the law. In addition, constitutional acts defined the procedure for the adoption of new laws and their entry into force. That is self-evident nowadays, but it was a significant achievement in Ukrainian state building process, especially after centuries of stateless existence.

In the same time, a lot of aspects are left unrevealed and require thorough investigation and generalization.

Key words: Hetmanate, Ukrainian revolution, legislation, Ukrainian state, new regime.

Історія державотворчих процесів в Українській Державі у 1918 році є найбільш контрверсійною темою доби Української революції 1917–1921 років. Це підтверджується неоднозначними оцінками цієї доби не одним поколінням правознавців, у тому числі й сучасних, на думку яких, історія Української Держави, особливо діяльність Павла Скоропадського, «zasлужує на пильну увагу саме з точки зору його внеску в розбудову української державності» [1, с. 89].

Процес осмислення успіхів та невдач у сфері державного будівництва гетьманської держави Павла Скоропадського почався фактично після її падіння і, на наш погляд, відзначається зростанням дослідницької активності як із боку прихильників гетьмана, так і його критиків. Тому навряд чи можна погодитись із твердженням Н. Єфремової, що «за роки незалежності України науковцями фактично з нуля розпочато процес висвітлення конституційного будівництва Української Держави 1918 року» [2, с. 66]. Ми схилиємось до точки зору Я. Калакури, що новітня історія Гетьманату сформувалася на фундаменті, закладеному безпосередніми учасниками тих подій, і нараховує колосальну кількість різножанрових праць, які потребують історіографічного осмислення [3, с. 69–70].

Одним із перших почав осмислювати законодавчу діяльність та державне будівництво періоду Української Держави Д. Долинський. У своїй монографії автор подає повні тексти гетьманської «Грамоти до всього Українського народу» і «Закони про тимчасовий державний устрій України», датовані 29 квітня 1918 року. На його думку, з прийняттям цих законодавчих актів «гетьманат став фактом доконаним», «найвища влада, військова диктатура із всіма ознаками монархічної влади опинилася в руках Павла Скоропадського, що назвав себе «гетьманом всієї України» [4, с. 97–98].

Серію публікацій, присвячених Українській Державі 1918 року, оприлюднив М. Стахів. В одній з них дослідник називає «Закони про тимчасовий державний устрій України» тимчасовою конституцією [5, с. 649]. Більш детальну характеристику законодавства та державотворення доби Гетьманату Павла Скоропадського автор здійснив у монографії, безпосередньо присвяченій Українській Державі 1918 року [6]. У розділах «Основні державні акти перевороту» та «Державний переворот чи чужа інтервенція?» він аналізує «Грамоту до всього Українського Народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». Щодо «Законів...», то М. Стахів зазначає, що в дійсності вони є одним законом, бо весь їхній текст має порядкові цифри статей і назви окремих розділів. На своє ж питання «Нова держава чи тільки новий режим після перевороту?» він відповідає, що «Грамота» та «Закони про тимчасовий державний устрій України» не звертаються проти форми цієї Держави, тобто не виступають проти української державності у формі Української Народної Республіки. У цих документах нема мови про заведення якоїсь нової форми держави, а навпаки, там іде виразно мова про те, що переворот діє виключно для рятування вже існуючої Держави» [6, с. 30].

Щодо нової назви держави, то дослідник зазначає, що перші законодавчі акти Павла Скоропадського, як і всі пізніші, не застосовують назву «Українська Народна Рес-

публіка», а «Українська Держава», проте він вважає, що «це не є нова якась законна назва, а просто технічна назва для такого суспільного твору, який називаємо державою, з додатком, що перед нами є саме українська, а не якась інша держава» [6, с. 30]. Для підтвердження цієї точки зору М. Стахів зазначає, що в інших законодавчих актах доби Гетьманату вживаються й інші назви держави: «Держава Українська», «Держава Наша», «Україна», «Українська Незалежна Самостійна Держава» [6, с. 32–33]. Проте наголосимо, що переважна більшість правознавців усе ж вважає, що назва «Українська Держава» була офіційною назвою гетьманської держави 1918 року, М. Стахів звертає увагу також на «тимчасовість» перших законодавчих актів Української Держави, підкреслюючи, що це зафіксовано не лише в назві «Законів...», а й у самому їх тексті: «Тимчасово до скликання сойму і відкриття його діяльності державний устрій України і порядок керування ґрунтується на оцих законах» [6, с. 33].

Спеціальний розділ під назвою «Доба Гетьмана Павла Скоропадського» виокремив у своїй монографії з метою дослідження конституційного законодавства Української Держави 1918 року К. Костів [7]. До цієї категорії законодавчих актів дослідник відніс три документи: «Грамоту» від 29 квітня 1918 р., «Закони про тимчасовий державний устрій України» та «Грамоту» від 14 листопада 1918 р. та подав їх повні тексти. «Грамоту до всього українського Народу» К. Костів називає «першим актом нового державного режиму України», причому зазначає, що цей документ прийнятий 24 квітня 1918 року. Помилково є ще одна дата, адже дослідник вважає датою державного перевороту не 29 квітня, а 30 квітня 1918 року [7, с. 118]. Характеризуючи політично-державну якість «Грамоти», автор наголошує, що «геній Скоропадський не тільки що не утворив нової монархічної держави на чолі з абсолютним монархом, але навіть ані жодним словом не натякав на таку концепцію. З днем перевороту продовжувалася дотеперішня Українська Народна Республіка <...> тільки зі зміненним новим державним режимом» [7, с. 121]. Дослідник робить висновок, що «демократичний режим УНР був повалений і замінений у політично-державному розумінні на одноособову диктатуру» тимчасово, адже гетьман «заповів у «Грамоті» скликати державний український сейм, і тоді Українська Держава своєю формою могла б перейти з одноособової диктатури на конституційну парламентарну монархію» [7, с. 122]. Як бачимо, щодо оцінок даного документу, погляди К. Костіва перегукуються з поглядами М. Стахіва.

Гетьманська адміністрація, визнавши все успадковане законодавство Російської держави і УЦР, скасувала акти, які суперечили соціально-економічним і політичним засадам Української держави. Закон УЦР про національно-персональну автономію було скасовано 9 липня 1918 року, оскільки Скоропадський виходив не з національного, а з територіального розуміння держави.

До нормативно-правових актів, що визначали конституційні основи Української Держави, передусім належать Грамота до всього українського народу та «Закони про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 року.

Грамота стала програмним документом, в якому гетьман накреслював основні напрями діяльності майбутнього уряду. Поряд із цим у грамоті містилися норми прямої дії, зокрема, приватна власність проголошувалась фундаментом культури і цивілізації і відроджувалась повною мірою. Встановлювалась повна свобода купівлі-продажу землі. Відкривався простір торгівлі, приватному підприємству й ініціативі.

На думку правознавця О. Юрченка, «новий режим мав характер військової диктатури, яка виявляла тенденції трансформуватися з бігом часу на конституційну монархію» [8, с. 166]. Щодо «Грамоти» від 14 листопада 1918 року, то вчений наголошує, що в ній йшлося «про федеративний зв'язок із майбутньою несоросійською Росією», «фактично Грамота Гетьмана внутрішній державно-політичний статус України на момент її видання не змінювала, бо в силу її проголошення нова федеративна російська держава ще не постала, і її передбачені компоненти, а отже й Україна, жили окремим державним життям» [8, с. 210]. Погоджуємось із О. Юрченком, що «Грамота» «виглядала як декларація, що не породжувала сама із себе жодних прав і зобов'язань ні для кого, а була лише виразом певних політичних тенденцій, свого роду програмою дальшої діяльності державної влади», більше того, «справа про знесення самостійності Української Держави й притуплення до майбутньої «всеросійської федерації» в раді міністрів не розглядалось і жодної ухвали щодо цього не виносилось» [8, с. 214].

Щодо «Законів про тимчасовий державний устрій України», то за оцінкою К. Костіва – «це тимчасовий статут нового режиму генія Павла Скоропадського, що заступав конституцію, яку мав схвалити майбутній сейм України. «Закони» передали в руки гетьмана всю законодавчу і виконавчу владу в Україні, як також верховну владу над українською армією та флотом» [7, с. 128].

Завершується виклад матеріалу аналізом К. Костівим «Грамоти Павла Скоропадського про федерацію України з Росією» від 14 листопада 1918 року, яку, на думку дослідника, гетьман видав «всупереч суверенності Української Держави та всупереч своїм власним конституційним актам» [7, с. 132]. Відразу зауважимо, що К. Костів застосовує надуману ним та спотворену назву документа, який в оригіналі називався «Грамота до всіх українських громадян і козаків України». Аналізуючи текст документа, дослідник констатує, що «Павло Скоропадський започаткував другий державний переворот в Україні на федеральних принципах», та «з формально-правного погляду то були акти державного перевороту згори проти суверенності Української Держави» [7, с. 134–135]. Досить схожий висновок зробив із цього приводу М. Шкільник: «в дійсності Скоропадський посвятив усі свої сили і зусилля, щоб українську державу включити в нову російську імперію без ніяких застережень» [9, с. 338]. Слід зазначити, що в історіографії є й інші точки зору, які описані нижче.

В історико-правовій літературі діаспори по-різному визначалась форма Української Держави та характер правління гетьмана Павла Скоропадського. А. Яковлів визначав форму державного ладу часів Гетьманату як монархію на чолі з абсолютним монархом [10, с. 20]. Формою української монархії вважає інституцію гетьманства Б. Коваль [11, с. 32]. На думку Л. Окіншевича, своєю формою гетьманська держава, яка започаткувала скликання державного союму, мала репрезентувати собою другий тип новітньої держави: парламентарну монархію [12, с. 191]. Узагальнюючий висновок із цього приводу знаходимо в статті Д. Бондаренка, в якій він констатує, що в українській історіографії існує дві точки зору на форму правління в період Гетьманату: монархія і перехідна форма до президентської республіки, та наго-

лошує, що, «на наше переконання, остання точка зору відповідає дійсності» [13, с. 33].

«Закони про тимчасовий державний устрій України» стали основним законом Української Держави, що визначав основні засади побудови державного механізму, зокрема, права і повноваження глави держави – гетьмана, окреслював права і обов'язки громадян, установлював основи законодавства, визначав структуру і повноваження Фінансового комітету та Генерального суду.

До актів конституційного значення належить і Закон «Про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави ясно-вельможного пана гетьмана всієї України» від 1 серпня 1918 року.

Першим кроком на шляху державного будівництва стали оприлюднені 29 квітня 1918 року «Закони про тимчасовий державний устрій України», що визначали засади побудови Української держави і визначали конструкцію та компетенцію її владних структур.

Замість назви Українська Народна Республіка стала вживатися назва Українська Держава.

Важливе місце в «Законах» посідав перший розділ, присвячений повноваженням гетьмана. Відповідно до цього розділу вся влада в державі належала гетьману. Він уособлював законодавчу владу, бо «без його санкції жодний закон не може мати сили». Гетьман зосереджував у своїх руках і вищу виконавчу владу. Він призначав голову Ради міністрів, який формував кабінет і подавав його на затвердження гетьмана. Останній мав право затверджувати і відправляти у відставку кабінет у повному складі так само, як і звільняти з посади інших урядовців. Гетьман представляв державу на міжнародній арені, був верховним головнокомандувачем, мав право оголошувати військовий стан, оголошувати амністію і здійснювати помилування засуджених.

Обсяг повноважень гетьмана свідчить, що в Україні на зміну демократичній парламентській формі державного правління прийшов авторитарний режим, котрий відкидав принцип розподілу влади. Форма правління Української Держави, виходячи з обсягу повноважень глави держави та специфіки творення держави, була авторитарною диктатурою, але обмеженою як рамками закону, так і часом – до скликання Українського Сейму. Вищим принципом державного управління проголошувалися саме закони, які мали гарантувати основні права і свободи демократичного суспільства. Формі правління Української Держави були притаманні й ознаки республіканських інституцій. Форма гетьманату, запозичена з другої половини XVII століття, із часів феодальної держави і станового суспільства, у 1918 році могла бути лише демократичним обрамленням держави, але аж ніяк не реальною державотворчою традицією [14, с. 84].

Важливим у галузі державотворення був «Закон про громадянство Української Держави», згідно з яким у поняття громадянства Української Держави вкладалися державно-правова належність людини до неї, що надавало громадянину права та обов'язки. Йому заборонялося одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави. Уся повнота політичних прав, у тому числі виборче право, право державної і публічно-громадянської служби, надавалася виключно громадянам Української Держави. Українське громадянство надавалося всім, хто перебував в Україні на 2 липня 1918 року.

1 липня гетьман затвердив Закон про українське громадянство, що встановив «нульовий варіант», за яким усі російські піддані, що перебували на Україні в час видання закону, визнавались громадянами України. 16 травня Міністерство праці в циркулярі «Про закони, циркуляри і розпорядження Російського уряду і Центральної Ради» вказало, що всі акти з робітничого питання, які не скасовані гетьманським урядом, зберігають чинність.

Український громадянин втрачав своє громадянство, якщо приймав підданство іншої держави.

Земельне законодавство Гетьманату було спрямоване на скасування загальнонародної і відновлення приватної власності на земельні ресурси України.

Найважливішими законодавчими актами гетьманської держави були закони у сфері власності. Закон «Про право продажу і купівлі земель поза міськими поселеннями» захищав інтереси передусім великих власників. Були значні здобутки у законодавчому забезпеченні культури й освіти. Зокрема, було відкрито перший державний український університет у Києві (6 жовтня 1918 року), а згодом – у Кам'янці-Подільському; в усіх вищих навчальних закладах почали функціонувати кафедри української мови, літератури, історії. Було засновано український державний театр, Національний музей, Національну капелу. Було створено (і 24 листопада 1918 року урочисто відкрито) Українську Академію Наук, Президентом якої було обрано В. Вернадського.

Гетьманське законодавство посилювало каральну спрямованість, особливо Тимчасовий закон від 8 липня 1918 року «Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства» [14, с. 85].

14 червня 1918 року було ухвалено «Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Право продажу надавалося кожному власникові сільськогосподарських та лісових маєтностей у повітах без будь-яких обмежень. Утім такі обмеження встановлювалися для всіх фізичних і юридичних осіб, за винятком Державного

земельного банку в разі купівлі землі. Куплені або прийняті в дар земельні ділянки не повинні були перевищувати 25 десятин.

Наприкінці серпня уряд дозволив продавати маєтки навіть тоді, коли вони були здані в оренду. Орендний договір після затвердження акта про продаж втрачав силу.

У листопаді гетьман затвердив закон, який передбачав, що земельні ділянки понад 200 десятин будуть скуповуватися державою і через Державний банк розподілялися між малоземельними, виходячи з тієї ж норми у 25 десятин на одне господарство. Але всі заходи щодо власності на землю і землекористування не могли виправити тяжке становище з продовольством.

Наприкінці травня 1918 року гетьман поголосив вільну торгівлю хлібом та іншими продуктами. Але незабаром з'явився наказ Міністерства продовольчих справ, де вказувалося, що вона не відміняє державної монополії на хліб, і що жодні закупівлі хліба поза Державним бюро не допускалися.

У липні Рада міністрів видала «Закон про хлібну повинність Української Держави», за яким увесь обсяг харчового і кормового хліба врожаю 1918 року, за винятком запасу, надходив у розпорядження Української Держави. У тих, хто намагався ухилитися від здавання хліба, він реалізовувався за цінами, нижчими від встановлених на 30%, а хто приховував – на 50%. За неналежне зберігання надлишків зерна винний притягувався до цивільної і навіть кримінальної відповідальності [15].

ЛІТЕРАТУРА

1. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917 – 1920. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
2. Єфремова Н.В. Нові погляди щодо оцінки проектів Конституції Української Держави доби П. Скоропадського. *Революції в Україні у XX – XXI століттях: співзвуччя епох*. Одеса, 2005. С. 66–73.
3. Калакура Я.С. Образ гетьманату в новітній історіографії. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії*. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. С. 69–77.
4. Долинський Д. Борба українського народу за волю і незалежність. Вінніпег: Накладом «Руської книгарні», 1920. 246 с.
5. Стахів М. Державний устрій Української Держави в 1917–20 рр. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. Т. II. С. 647–650.
6. Стахів М. Гетьманський режим у 1918 р. та його державно-правна якість. Нью-Йорк : Скрентон, 1951. 60 с.
7. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. Торонто, 1964. 186 с.
8. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. Мюнхен, 1971. 402 с.
9. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917 – 1921 роках: Споми́ни і роздуми. Торонто, 1971. 366 с.
10. Яковлів А. Основи Конституції УНР. Париж, 1935. 63 с.
11. Коваль Б. Державним руслом Гетьманщини (Думки про республіку й монархію). Торонто ; Нью-Йорк, 1981. 46 с.
12. Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен : УВУ, 1987. 224 с.
13. Бондаренко Д.Я. До питання про легітимність влади і народний суверенітет в період Центральної Ради і Гетьманату. *Революції в Україні у XX – XXI століттях: співзвуччя епох*. Одеса, 2006. С. 29–34.
14. Андрусак Т. Правові основи Гетьманської Держави 1918 р. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). Київ : Академпрес, 1993. С. 83–93.
15. Мокін І.С. Правове життя в Україні доби визвольних змагань 1917–1921 рр. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Одеса, 2013. № 5. С. 50–53.